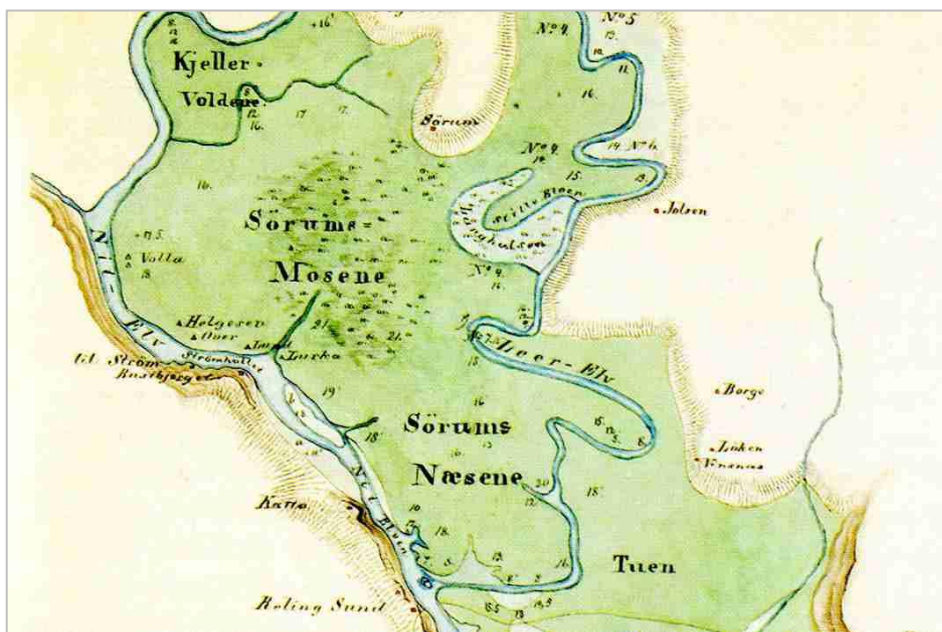

Lillestrøm – kimen til et nytt sentrum for nedre Romerike

Skrevet av Svein Sandnes

I dag framstår Lillestrøm som et naturlig sentrum for nedre Romerike. Rart da å tenke på at det så seint som i 1855 bare bodde omkring 50 mennesker på tolv husmannsplasser under gårdene Kjeller og Sørums på dette stedet. I nord lå Kjellermyra og Kjellervolla, som seinere fikk navnet Volla. I sør lå Sørumsnesene, som seinere fikk navnet Nesa, den søndre bydelen i Lillestrøm. Skillet mellom de to myrene ligger i Brandvalgata. Hele den flate, myrlendte sletta ble kalt Måsan. Hva var det som på kort tid gjorde stedet til et yrende industristed basert på treforedling?

Kart over Måsan, med noen av husmannsplassene inntegnet. Kanaldirektøren 1850-tallet.

Det er særlig tre sammenfallende hendinger som var tilstrekkelig til å omskape denne torvmyra fullstendig: For det første jernbanen. For det andre reguleringa av Øyeren. Og for det tredje opphevinga av sagbruksprivilegiene. Felles for det første og tredje av disse punktene var dessuten oppfinninga av dampmaskinen en viktig forutsetning.

Jernbanen

1. september 1854 åpna den første offentlige jernbanestrekningen i Norge mellom Kristiania og Eidsvoll. I begynnelsen av 1850-åra hadde et engelsk selskap skutt inn halvparten av den kapitalen som var nødvendig for bygging av jernbanen, slik at arbeidet kunne komme i gang. Jernbanskinne ble over Måsan lagt på en voll i utkanten av den myrlendte sletta.

Da Hovedbanen kom, ble det anlagt en jernbanestasjon ved Lille Strøm gård i Rælingen, som da var en del av Fet kommune. Stasjonen fikk navn etter gården og ble hetende Lille Strøm Station.

I 1857 vedtok Stortinget at framtidig jernbaneutbygging skulle være statlig. Samtidig bestemte representantene at det første byggeprosjektet skulle være Kongsvingerbanen, som stod ferdig i 1862.

Den nye banestrekningen skulle ta av fra Hovedbanen ved Måsan. Det var nemlig ikke plass til et spordele på Rælingen-sida ved Lille Strøm Station. Dermed ble det naturlig å flytte jernbanestasjonen dit hvor Hovedbanen og Kongsvingerbanen skulle møtes, til Måsan på den andre sida av Nitelva.

Hva skulle så den nye stasjonen hete? Måsan ble kanskje ikke oppfattet som et verdig navn til noe så moderne og framtidsrettet som en jernbanestasjon. I mangel av et mer passende navn valgte man ved åpningen å bruke det gamle stasjonsnavnet i sammentrukket form – Lillestrøm Station. Etter hvert ble også det stedet som vokste fram rundt jernbanestasjonen, hetende Lillestrøm etter stasjonen.

Den gamle jernbanestasjonen på Lille Strøm gård i Rælingen. Bildet er tatt i 1880-årene. Foto fra Akershusbasen.

Personalet ved Lillestrøm stasjon i 1865. Sittende fra v. stasjonsmester A. Sørli, formann M. Hagen, overkonduktør A. Nilsen og kontorist M. Sørensen. Stående fra v. underkonduktør O. Jensen, portør A. Bredesen, portør G. Johansen og portør Peter Hansen. Foto fra Akershusbasen.

Regulering av Øyeren

Det meste av Måsan hadde hver vår blitt oversvømt av vannet fra elvene Glomma, Leira og Nitelva, som alle her rant ut i Øyeren. For å bøte på dette vedtok Stortinget i 1857 at Øyerens vannstand skulle reguleres. Det skulle foretas forskjellige sprengninger ved Øyerens utløp, og dessuten bygges en dam nedstrøms i Glomma ved Mørkfoss.

Ved Rælingsund og der jernbanebrua i dag går over Nitelva til Lillestrøm, ble det satt opp merkestaver for vannstanden. Det ble beregnet at vannstanden etter sprengningsarbeidene ikke ville gå mer enn fire og en halv meter over det normale om våren. Og på grunn av reguleringen ved Mørkfoss skulle vannstanden om høsten ikke være lavere enn omkring to meter under det normale.

I ettertid kan vi slå fast at reguleringene i Øyeren omkring 1860 og seinere reguleringer ved bygging av flere dammer oppstrøms i Glomma ikke har klart å avskaffe større vårflokker enkelte år, men i normalår førte reguleringene til at myrområdet Måsan ble langt tørrere. Derfor bidro også både eierne av Hovedbanen og interesserte trelasthandlere og bønder som ville ha nytte av det, økonomisk til reguleringa, som ble avsluttet i 1861.

Ofsen i 1860

1860 var ikke noe spesielt godt år å starte sagbruksvirksomhet langs Nitelva. Dette året fikk Gudbrandsdals- og Glommavassdraget en såkalt «500-års-flokk». Flomtoppen kom mellom 15. og 18. juni. Årsaken var at det dette året var uvanlig mye snø i fjellet. Og da snøsmeltingen var på det sterkeste, falt samtidig store mengder regn. «Skillingsmagasinet» for 23. juni 1860, som ovenstående tresnitt er hentet fra, meldte at vannet i Øyeren sto 28 fot (8.5 meter) over vintervannstand. «Hele slettelandet der omkring var forvandlet til en nesten 'uoverstigelig' sjø. Paa begge sider av jernbanelinjen saa man hustakene og tretoppene stikke op, mens jagter lastede med bord og planker seilede hvor ploget skulle gaa. Hovedstadens indbyggere reiste med ekstratog til Lillestrøm for at tage den storartede oversvømmelse i øiesyn. Saavidt vi kan se gikk det intet menneskeliv tapt under denne flokk.»

Oppheving av sagbruksprivilegiene

Ved siden av fisket langs kysten, var skogene svært viktige for norsk økonomi helt fra 1500-tallet. Teknologisk var innføring av oppgangssaga omkring 1520 en forutsetning for å tilfredsstille det økende behovet for trelast i Nederland og seinere England og Skottland. Denne omsetninga var i begynnelsen i bøndenes hender, men etter hvert som kyststrøkene ble avskoga, ble det nødvendig å hente tømmer fra de store skogene i innlandet, og da overtok byborgerne kontrollen med trelasteksporten.

Fra 1660 var Danmark-Norge et kongelig enevælde, og merkantilismen er den betegnelsen vi i ettertid har gitt den økonomiske politikken som ble ført. Merkantilismens hensikt var å legge til rette for en sterk statsmakt. For å nå dette målet var det viktig å ha størst mulig handelsoverskudd med utlandet. Og som et virkemiddel for å oppnå dette, ga man særskilte selskaper privilegier eller rett og slett monopol på handelen.

Kong Christian 5. undertegnet 6. oktober 1688 et kongelig reskript som ga 664 sager sønnafjells i Norge enerett til å skjære tømmer til eksport. Hver sag ble gitt et årskvantum bord de kunne sage. Derfor ble de også kalt kvantumsager. Alle andre sager skulle enten legges ned eller bare sage tømmer til bygdas eget behov.

Etter hvert ble merkantilismens privilegieøkonomi erstattet med mer liberalistiske økonomiske tanker. I 1795 kom det en forordning fra regent Fredrik 6. som opphevet kvantumsbestemmelsene. Og ved oppløsning av unionen med Danmark i 1814 var antallet privilegerte bruk kommet opp i ca. 1 100. Stortinget vedtok i 1818 en lov som gjorde trelastomsetningen noe friere, men skur av trelast innkjøpt fra andre til salg i det frie marked ble forbeholdt de privilegerte sagene helt fram til 1. januar 1860. Da ble sagbruksdriften helt fri.

I den førindustrielle perioden fram til 1860 hadde Sagdalen i Skedsmo gjennom flere hundre år vært et viktig område for sagbruk. I Sagelva, som hadde et fall på 45 meter fordelt på flere mindre fall før den rant ut i Nitelva, lå det på det meste mellom 20 og 30 sager. Produksjon av planker med vandrevne sager var hovedvirksomheten i førindustriell tid. Om vinteren ble plankene fraktet til Kristiania med hest og slede.

Ved oppheving av sagbruksprivilegiene ble det også mulig å drive sagene med dampmaskiner. Det gjorde at man kunne plassere sagene ut fra andre hensyn, som for eksempel bedre og større lagringsområder for tømmer og plank. Man valgte steder som det var lettere å fløte tømmeret til og frakte det bort igjen fra. Mange sagbruk ble samlet rundt de store elvemunningene som ved Namsos, Larvik, Fredrikstad og Bragernes.

Alt dette lå det også godt til rette for på Måsan. Her var det ingen fossekraft å hente, så alle de nye sagene på Lillestrøm var damsager. De var også langt mer effektive enn vannsagene. Og sagene i Sagdalen ble nedlagt i løpet av få år etter at sagbruksprivilegiene ble fjernet.

Damsagene – starten på et nytt industristed

Helt tilfeldig var det som vi skjønner derfor ikke at de to første damsagene ble etablert på Lillestrøm i 1860. Først Brandvalsaga, som stod ferdig senhøstes 1859 og ble satt i drift allerede fra 1. januar 1860. Brandvalsaga fikk navnet sitt fordi det var ei gruppe skogeiere og storbønder fra Brandval i Solør som stiftet et aksjeselskap, og i 1858 begynte å anlegge et damsagbruk på elvebredden ved utløpet av Nitelva. Idéen om å bygge saga akkurat her skal ha kommet fra den tidligere lærer og klokker i Brandval, Knut Haarseth. Han hadde sagt opp lærerstillingen i 1833, og begynte da å kjøpe opp og spekulere i skog. Dette ga ham etter hvert store inntekter.

Elvebredden på østsida av Nitelva var da også ideell for sagbruksvirksomhet. Her var det gode muligheter til å få fram tømmeret som ble fløtt på Glomma fra Solør, og som kunne sleses hit fra

Fetsund Lenser. Den svakt skrånende elvebredden gjorde det enkelt å få tømmeret opp fra elva og inn på sagbruket, og den store, flate sletta ved Nitelva passet godt som lagringsplass av trelast. Dessuten var trelasttransporten herfra med jernbanen kort og relativt billig til utskipningshavna i Kristiania.

Deretter kom Tandbergsaga, som lå like ved husmannsplassen Ekelund under Sørums gård, og som derfor formelt gikk under navnet Ekelund Dampsag. På folkemunne ble imidlertid saga kalt Tandbergsaga etter navnet på eieren, Engebret Tandberg, som kom fra Norderhov på Ringerike. For å få sikker tilgang til tømmer, kjøpte Engebret Tandberg opp store skogområder langs Glomma, og også han la saga på dette stedet der det var lett å foredle og omsette skogsproduktene. Det ble også lagt et sidespor fra bruket til Lillestrøm stasjon for å kunne frakte trelasta med jernbanen direkte fra sagbruket.

Anders Olai Haneborg ble født 5. juli 1836 på Gan i Fet. Faren, Halvor Haneborg, var gårdbruker og ordfører i Fet. Som ung gikk Haneborg på skole i Kristiania. Seinere reiste han til utlandet for å videreutdanne seg. Blant annet tilbrakte han et år i England 1855-56.

Da faren bare 52 år gammel døde i 1853, var Anders Olai 17 år. Han overtok farens eiendommer i 1857. Det var Tunnerud, Sannerud og Skjatvet i Fet, Viggens i Aurskog og fem åttendedeler av Krokstad i Blaker. Etter egne kjøp og arv eide Haneborg i midten av 1890-åra rundt 180.000 mål skog og rundt 8.000 mål innmark, i tillegg til fosser, tresliperier, møllebruk og sagbruk.

I 1868 opprettet han Haneborg Dampsag & Høvleri i Lillestrøm. Saga hadde i 1870-71 44 fast ansatte. I 1875 var arbeidsstokken økt til 100 mann. I 1870- og 80-åra hadde bruket under ledelse av bestyrer Engebret Wessel den nest største nettoinntekten av alle sagbrukene i Lillestrøm. I motsetning til de andre sagbrukseierne, hadde Haneborg bygd fem hus for sine arbeidere, hvert med plass til et par familier. Disse Haneborghusene ligger der det nå heter Voldgata.

Omkring 1890 gikk det tilbake med Haneborgsaga. I 1896 var antallet arbeidere redusert til 26. Årsaken til nedgangen var at Haneborg i liten grad reinvesterte overskuddet i saga, men brukte i stedet pengene til å investere i andre og ulønnsomme prosjekter. Den såkalte Kristiania-krisen mot slutten av 1890-åra tok knekken på firmaet. Haneborg ble satt under administrasjon av bankene han skyldte penger. Bruket ble nedlagt i februar 1900, men kreditorene fikk ikke solgt det før i 1906. Da kjøpte Størud & Co i Kristiania det. De rev bygningene og flyttet maskinene til et annet sagbruk.

Haneborg eide fallrettigheter i Bingsfossen og Rånåsfossen, og han var sentral i finansieringen av Aurskog-Hølandsbanen. Han var også konsul for Venezuela, og Konsul Haneborgs vei i Lillestrøm er oppkalt etter han.

Kilde: Lokalhistoriewiki.no

Antallet dampsager langs Nitelva øker

I 1870 var antallet dampsager i Lillestrøm økt til seks. I 1868 ble Haneborgs Dampsag & Høvleri bygd. Populært ble den kalt «Haneborgsaga». Den lå nær Nitelva. Eieren av dette sagbruket var Anders Olai Haneborg, som hadde arvet betydelige eiendommer i Fet etter faren. I 1880-årene eide han omkring 80.000 mål skog foruten flere sagbruk og sliperier. Haneborg eide også Lille Strøm gård, og her hadde han store tømmeropplag. Dampsaga han bygde lå rett over på den andre sida av Nitelva, og den ble utstyrt med de mest moderne maskinene som fantes på markedet.

Lillestrøm Dampsag & Høvleri ble reist i 1869. Denne bedriften ble grunnlagt av et aksjeselskap som besto av disponent I. A. Hvalstad, gårdbruker Bernhard Kjekstad, overbanemester I. Chr. Hønen, ingeniør Chr. Theiste, malermester H. Hjerleid, murmester Clement Johnsen, gårdbruker Søren A. Vestbye og malermester A. Petersen. Sannsynligvis var overbanemesteren den mest aktive i selskapet den første tida. I hvert fall ble Lillestrøm Dampsag og Høvleri på folkemunne i begynnelsen ofte kalt «Høningsaga». Bruket overtok ei tomt ved Nitelva som jernbanen tidligere hadde benyttet. Dit gikk det også et sidespor fra Lillestrøm stasjon, som ikke lå langt unna. Lillestrøm Dampsag & Høvleri gikk helt fra starten svært godt, og i 1874 ble det foretatt en større utvidelse av bruket. Blant annet ble det installert to store dampkjeler, en plankekløvsag og en høvelmaskin.

Samtidig med Lillestrøm Dampsag & Høvleri ble Lunds Dampsag reist. Den lå mellom Haneborgsaga og dampbåtbrygga. Opprinnelsen til navnet på dette bruket er uklart. Det var ingen Lund blant eierne, som var grosserer Wegner i Kristiania, M. Gulbrandsen og Lars Rustad. Den sistnevnte så ut til å være den daglige lederen. Etter ham ble derfor bruket på folkemunne kalt «Rustadsaga».

Omkring 1870 bygde Hans Tandberg med god støtte av faren, Engebret Tandberg, enda ei dampsag i Lillestrøm. Den ble populært kalt for «Hansesaga». To år seinere tok Hans Tandberg inn grosserer Schmidt som kompanjong. Det ble da dannet et nytt firma som fikk navnet Tandberg, Schmidt & Co.

Befolkningsutviklingen på Lillestrøm

Innvandring er i dag et hett tema. Lillestrøm er et eksempel på at mennesker også tidligere har flyttet på seg. Mens det i 1855 bodde omkring 50 mennesker på Måsan, viser den folketellinga som ble holdt i 1865 at det var 458 innbyggere som bodde i Lillestrøm. Av disse var 241 menn og 217 kvinner. 206 av dem, eller tilsvarende 45 %, var 14 år eller yngre. Og de kom fra 86 ulike prestegjeld fra Levanger i nord til Farsund i sør og Eidsberg i øst. Stedet ble en møteplass for ulike kulturer fra mange deler av landet. Den stedlige kulturen på Lillestrøm fikk på denne måten et dynamisk preg ved at elementer i den ble fornyet innenfor de nye rammene.

Lillestrøm, Storgaten ved telegrafan. Postkortfoto 1920-25. Foto: Mittet, Akershusbasen.

Studerer en folketellingslistene nøyer, får en øye på en påfallende befolkningskonsentrasjon. 210 mennesker, eller 45,5 % av den totale befolkningen i Lillestrøm bodde i elleve hus, fordelt på 43 husholdninger. Disse elleve husene var arbeiderbrakker der storparten av sagbruksarbeiderne bodde med sine familier. Disse elleve brakkene lå samlet omkring de to dampsagene og nær elva.

Den øvrige bebyggelsen i Lillestrøm besto enten av de gamle småbrukene og husmannsplassene på stedet eller av nye småhus som jernbanen hadde bygd for sitt personale.

I 1875 hadde Lillestrøms befolkning økt til 1.245 personer, 658 menn og 587 kvinner. Fortsatt var det et mindretall av innbyggerne som var født i Skedsmo og Lørenskog prestegjeld. Storparten av befolkningen kom fra nabokommunene eller fra resten av østlandsområdet. I 1875 var det fortsatt nær to tredjedeler av Lillestrøms befolkning som ikke var yrkesaktive, og som ble forsørget av den siste tredjedelen. Foruten 221 «husmødre» var 484 av de ikke yrkesaktive jenter og gutter under 15 år.

Hopper vi videre til 1890, var befolkningen i Lillestrøm økt til 2.428 personer, derav 1.263 menn og 1.165 kvinner. Fortsatt var nær to tredjedeler av befolkningen ikke yrkesaktiv. Foruten 416 «husmødre» var det 1.007 ikke yrkesaktive jenter og gutter under 15 år. I tillegg var det 66 hjemmeværende voksne barn uten fast arbeid. Antallet pensjonister, definert som foreldre som ble forsørget av sine barn, var bare 40.

Flytter vi igjen ti år fram i tid, var befolkningen i Lillestrøm økt til 3.782, 1.939 menn og 1.843 kvinner. Fortsatt var forholdet mellom yrkesaktive og ikke yrkesaktive og forsørgede det samme. Foruten 646 «husmødre» og 10 «selvforsørgende enker» var det 1.571 barn under 15 år. Hjemmeværende voksne barn uten fast arbeid var 70, mens antallet pensjonister var redusert til 27. Sosialt tilhørte de aller fleste av dem som bodde i Lillestrøm i hele denne perioden det som vi med et vidt begrep kan kalle arbeiderklassen. Fremdeles var det sagbrukene som de fleste levde av, og som var av avgjørende betydning for stedets ve og vel.

Den yrkeskategorien som vokste mest gjennom hele perioden, var håndverkerne. Dette er et uttrykk for at den stadig voksende befolkningen i Lillestrøm trengte spesialister som kunne utføre arbeid som det trengtes særlig fagkunnskap og håndlag til, eller som andre ikke uten videre ville påta seg. Etter 1900 sank imidlertid antallet håndverkere både prosentvis og totalt sett. Dette må ha sammenheng med at industrien etter hvert gjorde det vanskelig for mange håndverksfag. Den kunne produsere varene rimeligere enn det håndverkerne klarte.

Lillestrøm Dampsgag og Høvleri rundt 1900. Til høyre i bildet kjerraten, som ble brukt til å trekke stokker opp av elva. Foto fra Akershusbasen.

Hele artikkelen om «Lillestrøm – kimen til et nytt sentrum for nedre Romerike» er på 21 sider, med mange gamle bilder fra Lillestrøm, og en interessant fortelling om Lillestrøm-samfunnets utvikling.

Denne artikkelen er en av 17 artikler i den rikt illustrerte boka «*Romerike i dampens tid*», som er på 322 sider, koster kr 400,-, og kan kjøpes på Romerike Historielags Hus, og i de lokale historielag.

Alle artikler i «Romerike i dampens tid»

1. *Romerike etter 1854*
av Jan E. Horgen
2. *Landbruket 1850-1900 - den første store moderniseringen*
av Tom J. Bauer
3. *Fet - et bygdesamfunn i endring*
av Thomas S. Berg
4. *Strømmen - et tettsted vokser fram*
av Leif Thingsrud
5. *Lillestrøm - kimen til et nytt sentrum*
av Svein Sandnes
6. *Lurkafamilien - ei slekt i Lillestrøm*
av Kari Westbye
7. *Jessheim - et sted blir til*
av Ola H. Fjeldheim
8. *Amerika eller Aker - en kartlegging av utvandringen fra Romerike 1851-1910*
av Elisabeth Koren
9. *Mennesker i utvandringen - tre historier fra Rælingen og Gjerdrum*
av Lene Skovholt og Grete Andersen
10. *Thranebevegelsen på nedre Romerike*
av Nils S. Våge
11. *Formannskapslovene - handlingsrom og modernisering*
av Ola Alsvik
12. *Kirker på Romerike 1850-1900*
av Jan E. Horgen og Kari Westbye
13. *Bygge- og buskikk på Romerike*
av Jan E. Horgen
14. *Dyrkning av Frukttrær og Kjøkkenvækster giver det største Udbytte av Jorden - Hagebruk på Romerike 1850-1900* av Mari Marstein
15. *Sild og poteter - mat og levekår på Romerike 1850-1900*
av Kari Westbye
16. *Pyntesjuka og nøysomme romerikinger - om drakthistorie*
av Bjørn S. H. Haugen
17. *Kongens lystslott og Romerikes kulturlandskap - maleren Joachim Frich*
av Ellen J. Lerberg

